

**AZƏRBAYCAN KİTABXANALARINDA İNFORMASIYA
KOMMUNİKASIYA TEKNOLOGİYALARININ TƏTBİQİNİN
BƏZİ MƏSƏLƏLƏRİ****E.Ç.MƏMMƏDOV****AMEA İnformasiya Texnologiyaları İnstitutu**

Məqalədə Azərbaycan kitabxana sistemində informasiya texnologiyalarının tətbiqinin bəzi məsələləri araşdırılmışdır. Həmçinin elektron kataloq və elektron kitabxanalar, müxtəlif Avtomatlaşdırılmış Kitabxana-İnformasiya Sistemləri haqqında ətraflı məlumat verilmişdir. İRBİS 64 Avtomatlaşdırılmış Kitabxana-İnformasiya Sisteminin Azərbaycanda geniş yayılmasının əsas səbəbləri göstərilmişdir.

Dövlətimizin hərtərəfli inkişafı respublikada bir çox sahələrdə olduğu kimi kitabxana işinin də getdikcə inkişaf etməsinə, kitabxana işində dəyişikliklər aparılmasına şərait yaratmışdır. Bu dəyişikliklər həm kitabxana işi təcrübəsində, həm də onun elmi nəzəri bazasını təkil edən kitabxanaşünaslıq elmləri silsiləsində özünü göstərir.

Müstəqillik dövründə baş verən hadisələr dövlətimizə kitabxana işi sahəsində yeni, müstəqil, demokratik siyasət yeritməsi üçün şərait yaratdı. Kitabxana işi sahəsində dövlət siyasəti müəyyənləşdirildi. Bu siyasətin əsasında dünya şöhrətli dövlət xadimi, xalqımızın ümummilli lideri Heydər Əliyev “Kitabxana xalq, millət üçün, cəmiyyət üçün müqəddəs bir yer, mənəviyyat, bilik, zəka mənbəyidir. Ona görə də kitabxanaya daimi hörmət xalqımızın mənəviyyatını nümayiş etdirən amillərdən biridir» kəlamı durur. Kitabxana işi sahəsində dövlət siyasətini müəyyənləşdirmək üçün 1999-cu ildə Milli Məclis tərəfindən “Kitabxana işi haqqında” Azərbaycan Respublikasının Qanunu qəbul edildi. Həmin qanunun böyük öndərimiz tərəfindən imzalanması mədəniyyətimizin bu mühüm sahəsinə böyük dövlət qayğısının təzahürüdür. Qanunda kitabxanalar elm, informasiya, mədəniyyət, təhsil və tərbiyə müəssisəsi kimi çap əsərlərini və digər informasiya daşıyıcılarını toplayıb mühafizə edən, onların sistemli ictimai istifadəsini təşkil edən, cəmiyyətin intellektual və mənəvi potensialının inkişafına xidmət göstərən sosial institutlar kimi qiymətləndirilmişdir. [3,246]

Müasir şəraitdə kitabxanalar kommunikasiya vasitəsi kimi olduqca böyük rol oynamaqla cəmiyyətin informasiyalaşdırılması prosesində çox əhəmiyyətli iş görürlər. Bəşəriyyətin tarixi inkişaf məhələlərində olduğu kimi, son onillikdə də informasiya, elmi-texniki və sosial tərəqqinin mühüm

vasitələrindən biri olmuş, hazırda isə cəmiyyətin informasiyalaşdırılması ilə əlaqədar olaraq aparıcı qüvvəyə çevrilmişdir. Bununla əlaqədar olaraq yeni kitabxana-informasiya mühiti formalaşdırılmışdır.

Bu dövrdə nəinki kitabxaxalar, həm də bir sıra qurumlar informasiya emalı proseslərinə cəlb olunmuşdur. Cəmiyyətdə informasiya proseslərinin avtomatlaşdırılması xeyli dərəcədə genişlənmiş, yeni tipli informasiya sistemləri yaradılmışdır və onların funksiyalarından asılı olaraq onları informasiya axtarışı, informasiya idarəetmə, hesablama, məlumatın işlənməsi, kitabxana-informasiya sistemləri və s. adlandırılmışdır.

Yeni informasiya texnologiyalarına keçid nəinki Azərbaycan kitabxanaları, həm də dünya kitabxanaları üçün xarakterik olan bir sıra mürəkkəb problemlərin həllini qarşıya qoyur. Bu problemləri 5 qrupa ayırmaq olar:

- Maliyyə problemləri
- Normativ-hüquqi təminat problemləri
- Proqram və texniki təminat problemləri
- Dil təminatı problemləri
- İxtisaslı kadr problemləri

Bu problemlər içərisində dil təminatı problemi Azərbaycan kitabxanaları üçün daha kəskin nəzərə çarpacaqdır. Burada ilk növbədə aşağıdakı problemlər öz əksini tapır:

- Vahid elektron kommunikasiya formatlarının işlənməsi
- Dünya kitabxanaları üçün vahid təsnifat sxeminin qəbul edilməsi və onun elektron versiyasının hazırlanması
- İnformasiyanın indeksləşdirilməsi üçün lüğət tezarus sisteminin, predmet rubrikatorunun və linqvistik konvertorların yaradılması
- Müxtəlif əlifba sistemlərinin qarşılıqlı kodlaşdırma və konversiya protokollarının işlənməsi və s.

Milli kitabxana-informasiya məkanı üçün də həll edilməsi vacib olan problemlər qrupuna normativ-hüquqi təminat problemləri daxildir:

- Elektron informasiyalara müəlliflik hüququ
- Kopirayt proseslərinin hüquqi normativlərinin işlənməsi
- İnformasiyadan sərbəst istifadənin hüquqi normaları
- İnformasiya mübadiləsində normativ sənədlərin və standartların işlənməsi
- İnformasiya ehtiyatlarının formalaşdırılmasında və istifadəsində kitabxanaların hüquqi statusu [5, 142]

Göründüyü kimi problemlər kifayət qədərdir və kitabxana-informasiya texnologiyalarının səmərəli inkişafı onların həlli səviyyəsindən və intensiv işləməsindən asılıdır.

Kitabxana və informasiya mərkəzləri kommunikasiya və texniki vasitələri birlikdə ölkənin informasiya infrastrukturunu təşkil edir. Bu səbəbdən təsadüfi deyildir ki, kitabxana-informasiya işinə təsir göstərən fak-

torlardan biridir, cəmiyyətin informasiyalaşması səviyyəsi inkişaf səviyyəsindən asılıdır. Bu isə ənənəvi kitabxana proseslərinin avtomatlaşdırılmasını tələb edir. Kitabxana proseslərinin avtomatlaşdırılması isə, öz növbəsində müasir kitabxana-informasiya texnologiyalarının tətbiqi ilə sıx əlaqədardır.

İnformasiya texnologiyaları – obyektin, prosesin və ya hadisənin (informasiya məhsulunun) vəziyyəti haqqında yeni informasiyaların alınması üçün məlumatın (ilkin informasiyanın) toplanması, emalı və mübadiləsində istifadə olunan metod və vasitələrin məcmuudur.

İnformasiya texnologiyalarının inkişafı və onların insan fəaliyyətinin müxtəlif sahələrinə tətbiqi, müasir cəmiyyətin bütün quruluş elementlərini dəyişərək onu transformasiya edir. Xüsusilə kitabxana fəaliyyətinin bütün sahələrinə sürətlə nüfuz etməkdə olan informasiya texnologiyaları (şəbəkə texnologiyaları), hər bir istifadəçiyə informasiya proseslərində (informasiya hazırlanması və yayılması, informasiya xidmətlərinin təqdim edilməsi və onların istifadə edilməsi) iştirak etmək imkanı yaradan şəbəkə infrastrukturunun interaktivliyi, o cümlədən, kommunikasiya mühitinin özünütəşkil və özünüinkişafa uyğunlaşması ilə şərtlənir.

Qeyd etmək lazımdır ki, geniş mənada kommunikasiya sistemləri, şəbəkə texnologiyaları, ilk növbədə İnternet texnologiyaları sahəsində aparılan tədqiqatlar kitabxanaçılıq elmi və təcrübəsi üçün bir sıra səbəblər üzündən çox vacibdir:

- Cəmiyyət tərəfindən yaradılan informasiya resurslardan istifadə zamanı imkanların bərabər təmin edilməsi zəruridir, o cümlədən coğrafi diskriminasiyaların aradan qaldırılmasıdır. Bu müxtəliflik şəraitində paytaxtların, iri şəhərlərin və ölkənin bütün digər yaşayış məntəqələrinin sakinlərinin aktual informasiyaya çıxış imkanları əhəmiyyətli dərəcədə fərqlənir. Yeri gəlmişkən, bu heç də tələbatçının maddi imkanlarından asılı olan bir səbəb deyil və bu da cəmiyyət üçün aşkar mənfi nəticələrə gətirib çıxarır;

- Kitabxanaların və informasiya mərkəzlərinin bütün informasiya sərəvlərinə rahat, etibarlı və universal müraciət vasitələrinin istifadəçilərə təqdim edilməsi zərurəti: bu kitabxanalar və informasiya mərkəzlərinin bazası əsasında informasiya xidmətinin mahiyyətə yaxşılaşdırmaq, informasiya axtarışı və istifadəsi zamanı əmək və vaxt sərfini azaltmaq, yeni xidmət formaları tətbiq etmək və konkret kitabxanaya və ya kitabxanalar şəbəkəsinə yeni istifadəçi kateqoriyası cəlb etməkdir. Bu cür sistemlərin mövcudluğu kitabxana istifadəçilərinin sayını real dərəcədə artırmağa imkan verir;

- Oxuculara xidmət işinin getdikcə yaxşılaşdırılması və son dövrlərə qədər kifayət dərəcədə zəif inkişaf etmiş yeni şəbəkə texnologiyalarının kitabxana işində bilavasitə tətbiqi vasitəsi kimi kitabxanalararası qarşılıqlı əlaqələrin mahiyyətə yenişlənməsi və inkişaf zərurəti; [2, 16]

Müasir informasiya texnologiyaları kitabxanaların inkişaf taktikasını və strategiyasını müəyyən edən əsas vasitələrdən biridir. İnformasiya metodları getdikcə daha geniş miqyasda elmi fəaliyyət sahələrinə tətbiq olunmaqdadır. Bu proseslər elmi tədqiqat fəaliyyətində informasiya axtarışının həlledici rolu ilə bağlıdır. İnformasiyalaşdırılmış demokratik cəmiyyətdə bir tərəfdən müxtəlif informasiya sistemləri və xidmət sahələri yaranır, digər tərəfdən şəxsiyyətin informasiya mədəniyyətinin səviyyəsi, informasiyanı axtarmaq və istifadə etmək bacarığından asılı olur. Ona görə də informasiyanın elə səmərəli təminat sistemi yaradılmalıdır ki, fəal tələbatçı kateqoriyası olan alim və mütəxəssisləri informasiya resurslarının operativ və dolğun axtarışı ilə təmin etmiş olsun. [4, 223]

İnformasiyalaşdırılmış cəmiyyətin mühüm təzahür forması olan kitabxana-informasiya texnologiyalarının bir çox tətbiq vasitələri və istiqamətləri vardır ki, bunlardan ən vacibləri aşağıdakılardır:

- CD-ROM
- Şəbəkə texnologiyaları
- Elektron kataloq
- Elektron kitabxana
- Avtomatlaşdırılmış Kitabxana İnformasiya Sistemləri və s. [6, 53]

1990-cı illərdə CD-ROM texnologiyaları kitabxanaların həyatını bir çox istiqamətlərdə dəyişirdi. İstifadəçilər böyük informasiya və xidmət sərbəstliyi qazandılar; kitabxanalar CD-ROM-ları öz cari texnologiyalarına daxil edə bildilər. Belə ki, CD-ROM-larda kataloqlar, biblioqrafik göstəricilər, təsnifat sistemləri, rubrikatorlar və s. buraxılmağa başlandı. [6, 76]

Yeni kitabxana-informasiya texnologiyalarının inkişafında XX əsrin böyük nailiyyəti şəbəkə mühitinin formalaşması mühüm rol oynayır. Şəbəkə mühitinin formalaşması kitabxanaların və digər qurumların informasiya əlaqələrinin və mübadiləsini qlobal informasiya məkanında yeni səviyyədə qaldırdı, xüsusilə lokal və qlobal (İnternet) şəbəkəsi başlıca yer tutur.

Lokal kompyuter şəbəkələri (LAN–Local Area Network) yaxın məsafədə yerləşən işçi stansiyaları arasında sürətli informasiya mübadiləsini təmin edir. Lokal şəbəkə həm kiçik bir kitabxanayı, həm də bir neçə kitabxana sistemini əhatə edə bilər. Onun köməyi ilə məlumatların uzaqdan idarə edilməsi ümumi resurslardan birgə istifadə edilməsi, sənədlərin ötürülməsi və s. kimi funksiyaların yerinə yetirilməsi mümkündür. Lokal şəbəkədə məlumatlar rabitə vasitələri ilə on km məsafəyə qədər ötürülə bilər. [6, 124]

Lokal Şəbəkə əsasən, peşəkar fəaliyyətinə görə işi bilavasitə bu şəbəkə ilə bağlı məhdud istifadəçi əhatəsinə xidmət edir. Lokal şəbəkədə istifadəçilər işçi qruplarda birləşə bilər. Bir LŞ çərçivəsində bir neçə işçi qrupu fəaliyyət göstərə bilər. Bu fəaliyyət zamanı əməkdaş və ya istifadəşilərin şəbəkə resurslarından istifadə etmək hüququ müxtəlif ola bilər. İstifadə

hüququnun iştirakçılara verilməsi və məhdudiyəti qaydaları şəbəkə siyasəti adlanır. LŞ ümumiyyətlə şəbəkənin idarə edilməsidir. Şəbəkə iştirakçılarının işinin təşkilini idarə edən şəxs sistem inzibatçısı adlandırılır. [6, 95]

Dünya üzrə səpələnmiş lokal şəbəkələri, üstəgəl fərdi kompyuterləri birləşdirən şəbəkə Qlobal Şəbəkə (WAN Wide Area Network) adlanır.

İnterneti məhz bütün dünya üzrə müxtəlif ölkələrdə olan kompyuter şəbəkələrinin birləşməsi kimi təsəvvür etmək lazımdır. 1991-ci ildə ilk dəfə elektron poçt xidmətindən istifadə etməyə başlayan Azərbaycanda ilk İnternet bağlantısı 1995-ci ildə həyata keçirilib. [1, 76]

XX əsrin sonlarında kitabxanaların həyatında ən böyük dəyişikliklər elektron kataloq və elektron kitabxanaların yaranması oldu. Yeni kitabxana-informasiya mühiti kompyuter texnologiyalarının və telerabitə vasitələrinin geniş istifadəsi bazasında korporativ, milli və qlobal kitabxana-informasiya sistemləri şəbəkəsinin yaradılması ilə müəyyənləşir. Şəbəkənin əsas seqmentləri elektron kitabxana kataloqları, elektron informasiya resursları bazasında formalaşdırılan elektron kitabxanalar, online rejimində sənəd/-informasiya mübadiləsi və yaxın gələcəkdə reallaşdırılması nəzərdə tutulan intellektual elektron kitabxanalarıdır.

Kitabxana-bibliografiya proseslərində yeni metodlar, texnika və texnologiyalar tətbiq etmiş kitabxanalarda ənənəvi kataloq və kartotekalarda məşinləoxunan kataloqlaşma həyata keçirilir və bununla da elektron kataloqla əvəz olunur və nəticədə ənənəvi kitabxana-informasiya axtarışı ilə uzaq məsafədən informasiya axtarışı üzvi şəkildə inteqrasiya olunur. E-kataloq çap və əlyazma sənədləri, notları, video və səsyazılarını (kinofilmlər və videomateriallər daxil olmaqla), elektron resursları və kartoqrafik sənədləri, bir sözlə kitabxanaya daxil olan bütün növ sənədlərin (metaverilənləri) özündə əks etdirilməsinə imkan verir.

İnformasiya və telekommunikasiya texnologiyalarının sürətlə inkişaf etdiyi bir vaxtda çoxları kitabxanaların gələcəkdə daha mövcud olmayacağını proqnozlaşdırırlar. Lakin tarixən toplanmış və indi də sürətlə artan çap əsərləri həmişə mövcud olduğuna görə, ənənəvi kitabxanalar yaşaması hələ ki aktualdır. Elektron informasiya daşıyıcılarının və elektron kitabxanaların yaranması ənənəvi kitabxanaların xidmət funksiyalarının inkişafı, informasiya daşıyıcılarının tarixi təkamülünün məntiqi davamıdır. Onun əsas vəzifəsi hansı coğrafi ərazidə yerləşməsindən və müəyyən iş vaxtından asılı olmayaraq dünyəvi maraq kəsb edən ən qiymətli çap və digər növ sənədləri (məsələn: mikroformaları, əlyazmalarını və s.) elektron versiyaya keçirib, uzaq məsafədən istifadəsini təşkil etməkdir. Bu işə ənənəvi kitabxana xidmətinə əlavə edilən yeni funksiyadır. Başqa sözlə desək elektron kitabxana əsasən ənənəvi və modernləşən metodlara əsaslanaraq (bəzən virtual kitabxana, rəqəmsal kitabxanada adlandırılırlar) müxtəlif resursların elektron tammətnli halda

komplektləşdirilmiş, sistemləşdirilmiş, xidmətə daha da keyfiyyətli formada təqdim olunan verilənlər bazasıdır. Azərbaycanda da elektron kitabxanaların yaradılmasına «Heydər Əliyev irsi», «Quttenberq-Az», «Azeribooks» kimi layihələri misal göstərmək olar. Burada Azərbaycan ədəbiyyatını, tarixini, siyasətini əks etdirən müxtəlif resurslar toplanmışdır. Bu resursları həm CD-ROM və həm də İnternet (online) vasitəsi ilə əldə etmək mümkündür. Bundan başqa son dövrlərdə Azərbaycanın müxtəlif kitabxanaları öz resurslarını elektron formaya salaraq geniş istifadəçi kütləsinə təqdim edirlər.

Kitabxanaların fəaliyyətində ən böyük nailiyyətlərdən biri də bütün ənənəvi proseslərin elektronlaşdırılması (avtomatlaşdırılması) oldu, beləliklə də Avtomatlaşdırılmış Kitabxana İnformasiya Sistemləri (AKİS) və qərb ədəbiyyatında İntegrallaşdırılmış Kitabxana Sistemi İKS (İLS-İntegrated Library System) yaradıldı. Kitabxanada avtomatlaşdırma proseslərinin tətbiqi onların bütün fəaliyyət istiqamətlərini əhatə edir: dövrü nəşrlərə abunə yazılışı, sənədlərin komplektləşdirilməsi, işlənməsi, kataloqlaşdırılması, abonement və qiraət zallarında, oxucuların qeydiyyatı, ədəbiyyatın verilməsi və qaytarılması, kitabxanalararası abonement, ədəbiyyatın mühafizəsi, nadir nəşrlərin konservasiyası, xarici ölkələrlə ədəbiyyat mübadiləsinin təşkili və biblioqrafik fəaliyyətin ən mühüm istiqamətlərindən biri olan biblioqrafik informasiya xidməti və s.

Bu gün dünyada çoxlu sayda Avtomatlaşdırılmış Kitabxana İnformasiya Sistemləri (AKİS) mövcuddur VTLS, İRBİS, Millenium. Follet, Aleph, Ruslan və s. Lakin bu AKİS-lərin hamısı məbləğinə, təyinatına, istifadə edilmə məkanına, işçi yerlərinin sayına, İnternet şəbəkəsinə çıxma imkanına, tam mətnli informasiyaları əks etdirməsinə, davamlılığına, yeniləşmə tezliyinə, müxtəlif dildə olan informasiyaların daxil edilməsinə, yəni müxtəlif əlifbalarda yazmaq imkanına, müxtəlif məlumat bazalarının yaradılması və çoxaldılması sayına və s. inqredientlərə görə bir-birlərindən fərqlənirlər.

Azərbaycanda adı çəkilənlərdən İRBİS 64 (ИРБИС 64), VTLS (VTLS Inc.) sistemləri geniş tətbiq olunur.

Məsələn, İRBİS 64 Avtomatlaşdırılmış Kitabxana İnformasiya. Azərbaycan Respublikasında aşağıda qeyd olunan kitabxanalarda tətbiq olunur:

1. Azərbaycan Rabitə və İnformasiya Texnologiyaları Nazirliyi
2. Prezident Kitabxanası
3. Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyasının Mərkəzi Elmi Kitabxanası
4. F.Köçərlı adına Respublika Uşaq Kitabxanası
5. Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası İnformasiya Texnologiyaları İnstitutunun kitabxanası
6. Bakı Dövlət Universitetinin Elmi kitabxanası
7. Azərbaycan Dövlət İqtisad Universitetinin Elmi kitabxanası
8. Azərbaycan Dillər Universitetinin Elmi kitabxanası

9. Azərbaycan Dillər Universiteti İnformasiya Resurs Kompleksi və s.

İRBİS 64 Avtomatlaşdırılmış Kitabxana İnformasiya Sistemi (AKİS) əsas kitabxana prosesləri üçün nəzərdə tutulmuşdur və bu proseslərə uyğun Avtomatlaşdırılmış İşçi Yerlərindən (AİY) ibarətdir. [7, 188]

Bu sistemin Azərbaycanda geniş yayılmasında əsas səbəbləri kimi:

a) Bir sıra beynəlxalq bibliografik formatlara və standartlara cavab verir. Sistem vasitəsi ilə bütün növ resursları təsvir etmək mümkündür.

b) Nəzərə alsaq ki, Azərbaycan Respublikası 70 il Sovet dönməni keçmişdir, ikinci istifadə olunan dil rus dili olmuşdur və bizim yerli, əsas işə orta və yuxarı yaş kitabxanaçılar üçün bu sistemin qavranılması nisbətən daha rahatdır.

Bütün bunları nəzərə alaraq İnteqrallaşdırılmış Kitabxana Sistemlərinin (İKS) və İnternet texnologiyalarının əsasında qurulmuş proqram texniki və texnoloji sistemlərin yeni növü kimi kitabxana İnternet kompleksləri yaradılmışdır. Kitabxana texnologiyalarına bütün imkan dairələrində inteqrasiya olunan İnternet texnologiyalarının reallaşdırılmasına kompleks yanaşma, mümkün səhvləri və vaxt sərfini azaltmağa, maliyyə və kadr ehtiyatlarından səmərəli istifadə etməyə imkan verir.

ƏDƏBİYYAT

1. Gündüz, O. *İnternet /Osman Gündüz. Bakı: Multimedia mərkəzi, 2004. 199 s.*

2. İsmayılov X.İ. *Kitabxana-informasiya texnologiyaları: dərs vəsaiti / X.İ. İsmayılov.-Bakı: Nurlar nəşriyyatı-poliqrafiya mərkəzi, 2009. 312 s.*

3. Xələfov, A.A. *Kitabxanaşünaslığa giriş: Dərslik (3 hissədə). H.3.-Bakı: 2003.314 s.*

4. Moyo, L. *Electronic libraries and the emergence of new service paradigms / L. Moyo // The Electronic Libraries. 2004. Vol 22, N3. P.220-230*

5. Rüstəmov, Ə.M. *İnformatika: Qeyri-riyaziyyat ixtisasları üzrə təhsil alan tələbələr üçün dərslik / Ə.M. Rüstəmov.-Bakı: İqtisad Universiteti nəşriyyatı, 2002. 550 s.*

6. Земсков А.И., Шрайберг Я.Л. *Электронные библиотеки [Текст]: учеб.пособие / А.И. Земсков, Я.Л. Шрайберг. М.:ГПНТБ России, 2001. 352 с.*

7. *Система автоматизации библиотек ИРБИС64. Общее описание системы. М.:ГПНТБ России, 2004. 259 с.*

***THE INTRODUCTION OF INFORMATION COMMUNICATION
TECHNOLOGIES IN AZERBAIJAN LIBRARIES***

E.CH.MAMADOV

SUMMARY

This article examines the introduction of Information Communication Technologies in Azerbaijan libraries.

***НЕКОТОРЫЕ ВОПРОСЫ ПРИМЕНЕНИЯ
ИНФОРМАЦИОННО КОМУНИКАЦИОННЫХ ТЕХНОЛОГИЙ В
БИБЛИОТЕКАХ АЗЕРБАЙДЖАНА***

Е.Дж.МАМЕДОВ

РЕЗЮМЕ

В статье были рассмотрены некоторые вопросы, связанные с возможностями расширения внедрения информационных технологий в библиотечную систему Азербайджана.